

Анотация:

Основната методическа идея, защитена в статията на [проф. Цеко Торбов](#) „Рационализъм и емпиризъм в правото“ във връзка с отношението между рационализма и емпиризма в правото, проведена в духа на критическата философия на правото, способства за дефиниране на основния принцип или закон на правото. Изведено е, че научното определяне на правната система е възможно само от наука за правото, която е съчетание от рационални и емпирически елементи. Авторът изтъква, че юридическият рационализъм само дотолкова е прав, доколкото твърди рационалния характер на познанието на правния закон, а правният позитивизъм – само доколкото поддържа емпирическият характер на познанието на социалните факти. На основата на модалната разновидност на източниците на юридическото познание в статията се излагат аргументи, че систематиката на правната наука зависи, от една страна, от установените един път завинаги ръководни принципи на правото, а от друга – от безкрайно изменящите се условия на емпирията. По отношение на окончателното разрешение на проблема за правилното определяне на основния принцип или закон на правото основната методическа мисъл на изследването отбелязва вътрешната връзка с мисълта, че правният закон е един рационален принцип, който изразява закона за личното равенство или справедливостта като върховно изискване на разума.

Ключови думи: Рационализъм , емпиризъм, философия на правото, естествено право, правен позитивизъм

РАЦИОНАЛИЗЪМ И ЕМПИРИЗЪМ В ПРАВОТО¹

проф. Цеко Торбов

1. Отношението между емпирическата разработка и философската обосновка на една наука не винаги правилно се е разглеждало. Най-добър пример за това ни дава

---

¹ Встъпителна лекция, четена на 29 октомври 1942. Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. 1943, XXXVIII [за 1942/43] (5), с. 1-32.

Статията е публикувана в Юбилейния сборник „За правото, обществото и философията“, посветен на 120-годишнината от рождението на проф. д-р Цеко Торбов, изд. Нов български университет, 2019 г.

историята на така наречените положителни науки. Дълги години след първите признаци на разцвет в естествените науки, например, никой от техните по-големи представители не искаше да чуе нещо за философия в тези области. Всичко започваше и свършваше с експеримента; увлечени в богатите резултати, до които опитът ги доведе, те преминаха границите на неговите възможности и обявиха експеримента за единствен метод на обосновка на цялата си наука. Там, където той все още отказваше да им служи, те упорито отговаряха на философските протести, че както в областта на приложението, така и в тази на последните основания на тези науки, не трябва да се протестира, а само да се експериментира.

Упорито се е спорило, пък и сега все още се спори и в областта на правната наука върху същината на тази наука. Огромните количества опитен материал увлякоха и тук не малко достойни умове в емпирическите методи, с които правната наука десетки години подред жъне блестящи резултати. Но както в областта на естествените науки, така и тук, в областта на правната наука, винаги е имало учени, които не са преставали да сочат на разликата между емпирическата разработка и философската обосновка на науката. Тези учени не са преставали да напомнят, че големите въпроси на правната наука, като например тези за нейната същина, основание и цели, няма да се разрешат с емпирически методи, колкото и широк да е техният обсег и колкото и изтънчено да е приложението им, а единствено от метода на философията, че това разрешение ще се даде не от юриста, а от философа.

2. В действителност, от философията през всички времена се е очаквало да осветли

въпросите за истината, добродетелта, справедливостта, красотата и религиозната вяра². Обстоятелството, че тя винаги е била област на горещи спорове, че нейната история не ни посочва нито един случай на учение, което, по време на появяването си или по-късно, да не е било отречено, не ни пречи да очакваме от философията все някак да ни даде основанието на всичко. Пъстротата от философски учения, която историята на философията ни дава, има своето обяснение във факта, че хората са философи в един двоен смисъл на думата: философи по естествена заложба и философи по теоретически подбуди. Спор върху приложението на основните принципи на философията в живота обикновено не става. Този спор започва, едва когато философите си спомнят за своята принадлежност към това или онова философско учение, когато, значи, си спомнят, с кои принципи, на основание на тази си доктринална принадлежност, бива да се съгласят, и с кои не. Само така може да се обясни и обстоятелството, че фактът на разнообразните и често противоречиви мнения в областта на философската мисъл не е могъл да изличи в хората убеждението, че няма знание в отделните науки извън философията, което в края на краищата да не се нуждае от оправданието на философията, че систематическата разработка на отделните науки винаги трябва да се предхожда от една философска обосновка на техните основни положения.

3. В действителност, философското познание обхваща предметите на цялото човешко познание. Обхващайки така всички отделни науки, то осветлява от най-висшата

---

² Срв. Immanuel Kant, Sämtliche Werke, Herausgegeben von Karl Vorländer, Erster Band, Kritik der Reinen Vernunft. Nach der ersten und zweiten Original-Ausgabe neu herausgegeben von Raymund Schmidt. Zweite Auflage. Leipzig, 1930. S. S. 826, 868, 878 – Jacob Friedrich Fries, Neue Kritik der Vernunft. 3 Bände. Heidelberg, 1807 (In der zweiten Auflage 1828 und 1831: Neue oder anthropologische Kritik der Vernunft). Band J. S. 249. – Heinrich Schmid, Vorlesungen über das Wesen der Philosophie und ihre Bedeutung für Wissenschaft und Leben. 1836. Neu herausgegeben von R. Otto. Halle, 1911. S. 43 ff – Ernst Friedrich Apelt. Metaphysik. Jena. 1857. Neu herausgegeben von R. Otto. Halle. 1910. Vorrede, V, VI. – Alois Riehl, über Begriff und Form der Philosophie. Eine allgemeine Einleitung in das Studium der Philosophie. Berlin, 1872. S. S. 27, 28 – Wilhelm Wundt, System der Philosophie. Leipzig. 1897, S. 1, f. – Wilhelm Jerusalem, Einleitung in die Philosophie. II Auflage. Wien und Leipzig. 1903. S. 1 f. – Friederich Paulsen, Einleitung in die Philosophie. Stuttgart und Berlin, 1907. S. S. 1, 45 ff. – Max Frischeisen Kohler, Moderne Philosophie. Ein Lesebuch zur Einführung in ihre Standpunkte und Probleme. Stuttgart, 1907. S. 3 ff. – Wilhelm Windelband, Einleitung in die Philosophie. Tübingen, 1914. S. S. 2. 34.

точка на знанието всичките части на тези науки като цяло на науката въобще³. Каква е тогава същината на философията, щом като в това си изяснение може да се вземе като наука на науките?

Щом като философията ни дава основанието на всичко, нейната същина не би могла да се определи по обекта ѝ, тъй като обектът на философията ще обхване предметите на всички науки. В действителност, същината на философията се определя от особения начин, по който философията разглежда тези предмети. Следователно, тя трябва да се потърси в онази познавателна дейност на човека, която може да бъде отнесена към всеки предмет.

---

³ Срв. I. Kant, op. cit., S. S. 806, 867. - H. Schmid, op. cit. S. 105 ff — Johann Friedrich Herb art, Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie. Hamburg und Leipzig, 1883. S. S. 27, 45, 58 f. Философията, според Хербарт, е средишната точка, в която се срещат, всички останали науки, за да се свържат помежду си. Всека работа на отделните науки остава в някое отношение недовършена, ако не извежда до философията. — Rudolf Eisler, Einführung in die Philosophie. Eine Uebersicht der Grundprobleme der Philosophie und ihrer wichtigsten . LOsungsversuche. Leipzig 1897. S. 18. И според А й с л е р ъ, философията е една „наука на науките“. Правилно забелязва и Иерусален, че представителите на отделните науки чувстват днес нужда от философска връзка, защото техните частични занимания не могат да им дадат желаното единство в познанието на света и живота. W. Jerusalem, op. cit., S.S. 1 f., 8 ff.- August Schulte – Tigges, Philosophische Propädeutik auf naturwissenschaftliche Grundlage. Berlin, 1904. S.S.188 ff., 203. Шулте – Тигес също намира, че всяка отделна наука има свое ограничено поле за работа. Философията, напротив, е „централната инстанция“, която се грижи да отправи отделните цели на науката към една последна обща цел. – Същото впрочем, мисли и Гомперц, когато определя философията като „secundare Wissenschaft“, която има за задача да постави в безпротиворечиво единство мислите на отделните науки. Heinrich Gomperz, Weltanschauungslehre. Ein Versuch, die Hauptprobleme der allgemeinen theoretischen Philosophie geschichtlich zu entwickeln und sachlich zu bearbeiten. Erster Band, Methodologie. Jena und Leipzig, 1905, S.S. 9, 14, 17. – Wilhelm Wundt, Logik. Eine Untersuchung der Prinzipien der Erkenntnis und der methoden wissenschaftlicher Forschung. Drei Bände. Zweiter 96, 98, 269. Вунд определя стремежа на философията със задачата, която още Лайбниц ѝ беше определил, когато я нарече “Scientia universalis“. – Gottlib Friederich Lipps, Mythenbildung und Erkenntnis. Eine Abhandlung über die Grundlagen der Philosophie. Leipzig und Berlin. 1907, . 89. – Leonard Nelson, über das sogenannte Erkenntnisproblem. Göttingen. 1908, S. 114 f. – Alfred Rausch, Elemente der Philosophie. Ein Lehrbuch auf Grund der Schulwissenschaften. Halle. 1909 S.S. 56, 280, ff.

Изясняването на тази дейност сочи най-напред, че философията се занимава с всичко онова, което в нашето познание на външния свят нашият дух, макар и по повод на сетивни възприятия, все пак дава самостоятелно, по свои собствени закони и, значи, спонтанно. С помощта на сетивата ние възприемаме външния свят така, както той непосредствено ни се предлага в своето многообразие и в разновидността на явленията си. Дълбоко в нашата духовна природа, в нашия разум, обаче, са внедрени като негово първоначално притежание ония познания, с помощта на които човек, така да се каже налага на света неговия закон на реда. Работата на философията е да ни помогне да открием тези познания, и ние да откриваме като спонтанна проява на нашия разум.

Човешкият дух, обаче, се вмесва творчески, в един добре разбран смисъл на думата, не само при изграждането на външния свят, а и при изграждането на света на дълга. Тук работата на философията е да издигне до светлината на съзнанието нравствения закон, който тя черпи из разума изяснявайки го като принцип на дълга и принцип на правото

Тези принципи именно следва да определят вътрешните и външни отношения на хората и да ги издигнат така над закономерността на природата във висшата област на нравствената свобода. Тя ни учи още и да се стремим към осъществяването на нравственото съзнание, като определя този стремеж като единствено разумен смисъл на човешкия живот. Или, с други думи: дейността на философията в областта на дълга се състои в това, че тя ни сочи по-висшето, нравствено назначение на човешкия живот чрез едно познание, което откриваме като свободно познание на нашия дух.

Накрай, дело на философията е не само завладяването на външния свят и ясното съзнание за нравственото назначение на човека, а и осъзнаването на чувството за вечното и абсолютното. В това осъзнаване се изразява онази познавателна дейност на философията, с която тя ни открива първоначалните закони на разума за единството и целесъобразността. В съзнанието за тези закони, в което философската мисъл всякога е търсила и намирала основата и на нашата религиозна вяра, познанието на човешкия дух е било винаги най-свободно и самостоятелно; тук то се е проявявало като такова в своята най-чиста форма.

4. Обаче, когато изясняваме философското познание като свободно и самостоятелно познание на човешкия дух, ние все пак още не го определяме достатъчно

ясно, за да го отделим напълно от познанието на другите науки. Защото, там където мисълта в тези науки е независима от въздействието на емпирическият материал, в действителност, ние имаме работа и в тях със свободно познание във философския смисъл на думата. От това познание, както можем да си представим, не би могъл да се лиши нито юристът, нито естественикът, нито историкът, нито който и да е представител на другите науки, ако държи на научността на своите занимания, а не се задоволява само с обикновено събиране на знания без всякаква вътрешна връзка. Налага ни се, следователно, за да определим по-добре отношението на философията към другите науки, да отделим самото философско познание от неговото приложение в тези науки. Философията тогава ще се изтъкне не само с това, че нейната свободна познавателна дейност съставя и нейния съществен белег, но и с това, че тази дейност образува и нейното съдържание. Само така ние ще отличим, философията от другите науки, когато и те работят със свободно познание, тъй като така ще се разбере, че свободната, самостоятелна и, значи, спонтанна дейност на духа може да съставя съдържанието само на философското познание, а не и това на другите науки.

5. И така, свободното познание, което характеризира същността на философията, е нещо първоначално в нас, за разлика от емпирическото познание, което получаваме по пътя на сетивното възприятие. Емпирическото познание, като познание например на правната наука или като историческо познание, зависи от външни условия, от въздействието на света върху нашите сетива. Философското познание, което ни дава логическите закони на мисленето, общите закони на природата, чистите повели на дълга и на правото и идеите за Бога и за вечния живот, напротив, има своето последно основание в разума⁴. И щом като философското познание има първоначален характер, то трябва да е и еднакво валидно за всички, както в своята теоретическа, така и в практическата си област, то трябва, значи, да бъде общо и необходимо, а като етично и правно познание, освен това, и задължително за всички.

---

⁴ Срв. I. Kant. Op. cit. S.S. 863, 355, 436a, 768, 826, 828. – J. Fr. Fries, op. cit., S. S. 67, 70, 79, 248. – Arthur Schopenhauer, *Samtliche Werke*. Herausgegeben von Max Frischeisen-Kohler. Berlin. Zweiter Band, *Die Welt als Wille und Vorstellung*. S. 59 f. – Hermann Lotze, *Grundzuge der Psychologie*. Leipzig, 1884. S. 93. – A. Riehl. Op. cit. S. 23 – E. Fr. Apelt. Op. cit. S.S. 507 ff. 613. Ff. – Leonard Nelson. *Kritik der praktischen Vernunft*. Leipzig. 1917 S. S. 53. 366. Ff., 513 ff. – A. Liebert, op. cit. S. S. 26, 37, 187, 220.

И така, познанието, което характеризира философията като наука, има за обект предметите на всички науки и, следователно, и предмета на правната наука, тъй като целта на философията е да обхване както външния свят, така и света на дълга в неговото единство и закономерности⁵. С така даденото определение на философията, обаче, ние съвсем не искаме да поставим отделните науки във философията; тези претенции една добре разбрана философия не може да има, тъй като, както видяхме тя ни дава само законите, принципите, условията, формите на единството на човешкото познание, а не и неговата материя. Само тази последната може да бъде обект на тази наука, тъй като отделните факти от света на опита стоят извън сферата на философията. Така, отделяйки познанието на предметите от познанието на само субективните условия на познанието, ние отделяме философията от тези науки и в същото време определяме отношението ѝ към тях. Тя остава над отделните науки, както Кант казва, като законодателка, тя предхожда тяхната систематическа разработка, като дава философската обосновка на техните основни положения. В този смисъл на думата, ние можем да кажем, че

---

⁵ Сравни в тази връзка още Eduard Zeller, *Über die Aufgabe der Philosophie und ihre Stellung zu den übrigen Wissenschaften*, Heidelberg, 1868. S.S. 12.22. Няма, мисли Целер, нито един клон на човешкото познание, чиито корени да не стигат до областта на философията. – Затова, впрочем и Рил се противопоставя на пренебрежението, с което се гледа на философията, от страна на естествените науки. Претенцията на философията да бъде на първо място в редицата на науките, според него, почива върху това, че нейният обект обхваща обектите на всички науки. Нейният ранг и нейното влияние, от своя страна, са осигурени от обстоятелството, че с откриването и изследването на източниците на познанието тя дава мащаба на всяка научна работа. A. Riehl. *Op. cit.*, S. S. 28 f., 34 ff. 36 f. – Alois Riehl, *Zur Einführung in die Philosophie der Gegenwart*. Aclit Vortage. Leipzig. 1903. S.S. 21.24.51. Като идея за една система на познанието, философията има за цел единството на цялото познание. Докато отделните науки имат за основа опита, философията има за предмет самия опит, който тя изследва, за да покаже, що е наука и до къде се простират нейните възможности. – Fr. Paulsen. *Op. cit.* S. S. 2. 15 ff. 35, 39. И според Паулсен, философията е “*Ibergreif wissenschaftlicher Erkenntnis*”. Всички науки са части на една единна система, на една “*universitas scientiarum*”, която има за предмет цялата действителност. – Wilhelm Jerusalem, *Der kritische idealismus und die reine Logik. Ein Ruf im streit*. Wiend und Leipzig. 1905, S. 223. F. – W. Windelband, *op. cit.* 2. 242. – Arthur Liebert, *Wie is kritische Philosophie*. Leipzig, 1919. S. S. 23, 163 – Max Scheler. *Die transszendentale und psychillogische Methode. Eine grundsatzliche Erorterung zur philosophischen Methodik*. Leipzig. 1922. S. 12

философията е науката за законите и условията на цялото човешко познание⁶.

II.

6. В действителност, това отношение на философията към другите науки има своето основание в разликата между емпирическото и философското познание. Тази разлика ние можахме да обясним до сега с оглед на техния произход. Първото идваше от опита, второто – от нашия дух, от разума. Ако си послужим с познатия израз и отбележим първото като емпирическо познание, тогава второто ще бъде рационално познание, познание на разума или с израза на Кант, априорно познание.

Ако поискаме, обаче, да обясним разликата между емпирическото и рационалното познание с оглед на начина, по който стигаме до съзнанието за тези познания, ще открием една друга и за нашата работа тук – последна разлика. Когато работим с емпирически познания, ние притежаваме и съзнанието за тези познания, което ни е дадено непосредствено в нагледа. Когато, обаче, искаме да стигнем до съзнанието за законите, по които протичат явленията в света, или до съзнанието на законите на дълга и правото, или

---

⁶ Срв. J. G. Fichte. *Samtliche Werke. Zweite Abtheilung. A. Zur. Recht und Sittlenlehre. Zweiter Band.* Berlin. 1845. S.S. 13 ff., 63 ff., - G.W. F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts.* Neuherausgegeben von Lasson. Leipzig. 1911. Vorrede – F.W. F. Hegel. *Philosophie der Geschichte.* Reclam – Ausgabe Herausgegeben von Brunsted. Leipzig. 1907. S. 42. – Ed. Zeller. *Op. cit.* S.S. 12. 22. И Целер е на мнение, че в основата на всяка наука лежи във философията, която изследва познаващия дух и дава законите на цялото научно познание. – A. Riehl, *op. cit.* s. 27, f. Рил също разглежда философията като научно изследва източниците на познанието и установява така мащаба на всяко научно дирене. Benno Erdmann, *Kant's Kritikismus in der ersten und in der zweiten Auflage der kritik der reinen Vernunft. Eine historische Untersuchung.* Leipzig, 1879. – J. Fr. Herbart. *Op. cit.* S. 58. K. – W. Jerusalem. *Op. cit.* S. S. 21. Ff. 224. – Rudolf Eisler, *Kritische Einfeldung in die Philosophie.* Berlin, 1905. S. 10. В своите изследвания Аслер схваща философията като наука за принципите на нашето познание – A. Riehl. *Op. cit.* S.S. 22. F. 51. Философията според Рил изследва източниците на знанието, като определя в същото време и неговия обхват. A. Shautte-Tigges, *op. cit.* 2. 204. – Fr. Paulsen, *op. cit.* S. 32. Според Паулсен, отделните науки ще умрат постепенно, ако се откъснат от философията, в която се корени тяхното единство. - . F. Lipps, *op. cit.* S. 88 f. – A. Rausch, *op. cit.* S. S. 72, 283. – Robert Reinger, *Kant's kritischer idealismus in seiner erkenntnisheoretisches Bedeutung.* Leipzig. 1912. – W. Windelband. *Op., cit.* S. 6.

до съзнанието на тези за единството и целесъобразността, ние не можем да минем без мисълта. Защото, както самонаблюдението показва, рационалното познание, което изразява тези закони, не се придружава от никакво непосредствено съзнание, както това става при емпирическото познание. По-скоро, мисълта или разсъдъчната способност тук е абсолютно необходима, за да стигнем до това познание.

7. И така, опитът и разумът съставят двата основни елемента на всяко научно знание. Историческият факт на препирнята между емпиризма и рационализма, който може да се установи във всеки отдел на науката и във всеки момент на нейната история, е едно указание за това обстоятелство. Тези две направления винаги са си оспорвали научната истина, и ако препирнята все още не стихва това се дължи само на увлечението, с което представителите на емпиризма и на рационализма държат на своите изходни положения, а не и на някакви принципална невъзможност да се стигне до едно споразумение между тях. Ясен пример за това положение на нещата правникът винаги е намирал в препирнята около основанието на правото. Ние знаем, колко много класическото естествено правно мислене допринесе за възраждането на науката за правото на средните векове. Неговите грешки, обаче, решиха съдбата му. Историческата школа в правото забеляза тази грешка и го отрече. Тя го отрече, обаче, изцяло. Спорът между правнофилософския и позитивистичния начин на мислене на правната наука на новото време пък е отражение на тази препирня. Ние забелязваме затова и при него, как представители на едното, и на другото мислене, както отричат много справедливо грешките на противната страна, отричат заедно с тях и вярната ядка на учението. Те въстават един против друг. Но като не съумяват да отделят вярното от невярното в противника си, в увлечението си отхвърлят и плодоносните мисли на другото учение.

Така, ние сме изправени пред онези две големи направления в науката за правото, които си оспорват първенството. При определянето на основанието на правото, едните вървят само по рационален път, а другите – само по емпиричен. И трагизмът на този спор се състои в това, че взаимната критика, която става причина да се видят грешките и на двете страни, не постига целта си. И едните, и другите мислят, че тези грешки се дължат на това, че не са достатъчно последователни, поради което, вместо наново да изследват пътя, по който са вървели, за да видят, дали не страда от някои недостатъци по своята

същност, решават, че грешките ще могат да се преодолеят, само като още по-упорито се продължи по същия път нататък. Така, никой не взема поука от критиката на другия, и на работата по изясняването на проблемата за правилното определяне на основанието на правото, която безспорно само би спечелила, ако вярното от двете страни се съединеше, не отбелязва чувствителни резултати.

Ние вече изтъкнахме, колко много съществуването на опита и разума като два отделни елемента на цялото научно познание, както и взаимната връзка между тях и тяхното по-висше единство, намира своето последно оправдание дълбоко в същността на човешкия дух. Духът на човека не е безусловно свободен. Защото, макар чистите форми на закони, според които той е деен, и да лежат в него като негово първоначално притежание, и макар неговата самодейност и да се изразява в това, че той е деен само според тези свои собствени закони и форми, все пак, той започва наистина да действа само, доколкото се възбужда с впечатления отвън, или, с други думи, само дотолкова, доколкото тези впечатления му предлагат предмета или материята на неговата познавателна дейност. В тоя смисъл на думата може да се каже, че човешкият дух е възбудима самодейност или рецептивна спонтанност, поради което, и познанието на материята и формата, на действителността и необходимостта, на факта и закона, на разнообразието и единството, не може да произлизат от един и същи източник в човешкия дух. Първото принадлежи на сетивността, а второто на разума⁷.

Според модалната разновидност на източниците на научното познание, систематическата разработка на науката остава да зависи, от една страна, от установените един път завинаги ръководни принципи на научната истина, а от друга – от безкрайно изменящите се условия на емпирията. Ние можем, значи, само тогава да се надяваме, че науката в своите отделни области като историческа наука, като естествена наука или, което тук ни интересува, като наука за правото, ще бъде изградена, когато тези й два

---

⁷ Срв. I. Kant. Op. cit., S. S. 75, 93, 474, 576 – J. Fr. Fries, op. cit., S. S. 75 ff., 79, 248 – H. Schmid, op. cit., S. S. 8 ff., 26 f. – E. Fr. Apelt, op. cit., S. 604 ff. – Leonard Nelson, Die kritische Methode und des Verhältnis der Psychologie zur Philosophie. Ein Kapitel aus der Methodenlehre. In Abhandlungen der Fries'schen Schule. Neue Folge. Erster Band. Göttingen, 1906. S. 25 – Otto Meyerhof, Beiträge zur psychologischen Theorie der Geistesstörungen. In Abhandlungen der Fries'schen Schule. Neue Folge. Zweiter Band. Göttingen, 1909. S. 129 ff.

основни елемента, опитът и разумът, се вътрешно проникнат и борбата между тях отстъпи на място на едно мирно съжителство. Иначе, всеки един от тези елементи, откъснат от другия, би останал един само недовършен фрагмент: опитът без философията, би останал само едно мъртво, разбъркано съединение от много и различни отделни елементи и факти, а философията, без опита – празна форма на единството или закон на необходимостта, без разнообразната материя и без действителност⁸.

Ние разбираме сега, колко близка е връзката между опита и разума в тяхното отношение към всяка наука и колко много нейното развитие зависи от правилното разбиране на тази връзка и отношение. Никой днес не ще сметне за сериозно твърдението, че материята на познанието ще се изчерпи някога от опита, и да се приеме след това, че първоначалната форма някога изцяло ще се изпълни. Това обстоятелство, от една страна, и от друга – фактът, че ние не притежаваме непосредствено съзнанието за формата на познанието, тъй като, както вече се изтъкна, тази форма се възприема само с помощта на мисленето, изясняват накрай и мисълта, че ние ще се приближим до съвършената наука, във всяка нейна област, и, значи, и в областта на правото толкова повече, колкото повече завладеем двата основни елемента на нашето познание. И тогава, струва ни се, следва от само себе си, че, колкото по-широк и по-богат е опитът, толкова по-широка ще бъде и базата за разсъдъка, за да се издигне във висшите абстракции на мисълта. Колкото по-далече, обаче е стигнала философията в осъзнаването на законите на единството, толкова по-пълнен ще бъде погледът ѝ върху разнообразието на опита, толкова по-ясно и по-дълбоко ще бъде разбирането на вътрешната връзка между неговите факти⁹.

9. Това отношение между материята и формата на научното познание, обаче, поставено така в правилно осветление, напразно търси в практиката онова признание, което му се следва. Защото, както знаем, тези два елемента непрекъснато са спорили, пък и сега все още спорят за първенството в науката. Днешното състояние на спора между тях обаче, все пак не се характеризира толкова с някакво взаимно принципиално отричане, както това би могло да се очаква у логически последователния, колкото с това, че се

---

⁸ Срв. Н. Schmid, *op. cit.* S. 82.

⁹ Срв. Н. Schmid, *op. cit.*, S. 84

подценява или надценява ту единият елемент, ту другият – ту опита, ту философията. Несъмнено фактичeskото предимство в този спор е на страната на емпиризма. Години подред вече, как философията не може да излезе от своето положение на обрана, и борбата все още се води от страна на емпиристите с повишеното самочувствие на владетели в науката. Налага ни се, следователно, най-напред, в този ход на нашите мисли, да се спрем, макар и на късо, по-специално и върху отношението на емпиризма към рационализма, толкова повече, е позитивистичното ориентирано време, в което живеем, все още дава своя дълбок отпечатък върху духа на днешната наука.

В действителност, опозицията, която противопоставя правото на философията, почива върху принципиалното противопоставяне на емпиризма срещу рационализма. Ако отделим, тогава, най-напред, в тази връзка, емпиристите като принципиални противници на рационалистите, от ония учени, които, макар и да не отричат съществуването на философското познание, все пак не се двоумят в никоя област на своята наука да поставят опита над философията, може би ще изтъкнем много сполучливо онази особеност в спора, която ни интересува тук. Работата на тези учени, както знаем, се състои предимно в това да разработват емпирията. Обаче, увлечени в богатите резултати на своята работа, те, както правят това и юристите позитивисти в областта на правната наука надценяват стойността на опита по отношение на философията и заявяват, че научността на заниманията ни може да се увеличи единствено или предимно с нарастване на количеството на нашите емпирически и исторически знания. Представителите на това направление в науката сочат на основността, дълбочината и сигурността на своите резултати, и в изследванията според някакви принципи или закони, получени от някъде другаде, а не от опита, виждат повърхностна и безполезна работа, която никога няма да упражни някакво сериозно влияние върху по-нататъшния развой на науката. Накъсо, за тези учени философията е куха абстракция, празен формализъм, поради което истинската здрава наука ще съставя опитът.

Къде е грешката на това схващане? Опитът ни дава отделни емпирични данни и факти. Науката, обаче, е единство и връзка на нашето познание. Пита се тогава, може ли опитът да ни даде това единство и тази връзка? Очевидно не, защото той може да ни даде само материята на нашето познание, но не и неговата форма и закон. Ако поискаме да

изясним това положение с един пример, можем много удобно да си послужим на това място с историческата истина. Тази истина не е само някаква хроника на отделни факти. По-дълбоката историческа истина се открива и определя не от опита и историческата ученост, а от философското мислене, което търси връзката между отделните факти и етическите и други моменти, които са изразени в тях.

10. И все пак, трябва да признаем, че в опозицията на опита срещу философията има нещо, което ако се разбере добре, до известна степен би могло и да оправдае неговото отрицателно становище към нея. Защото, както има учени, които надценяват възможността на опита, така има и учени, които надценяват възможностите на философията. В своята работа те не се задоволяват само с онова, което философията по своята същност може да даде, а се опитват философски да създадат и самата действителност с цялото разнообразие на нейната материя и факти. Ние мислим тук по-точно за онези философски учения, които искат да създадат науката само от общите понятия на абстрактното мислене и, значи, свършено независимо от емпирическото, така и от онова идеално съдържание на мисълта, което чистите понятия на разума ни дават. Пример за това схващане в науката за правото ни дават правния формализъм, който като класическо естествено право приема модалната еднородност на източниците на юридическото познание, а като юридически логицизъм търси основанието на правото само в законите на правното мислене. В действителност, това са учените, които опорочиха делото на философията и подведоха представителите на емпиризма да се обявят срещу философията. Обаче, колкото и естествена да е реакцията на тези учени срещу неразумните домогвания на онези философски учения, все пак трябва да отбележим, че тяхната борба би могла да намери своето оправдание само тогава, когато се води против забъркванията във философската мисъл, но не и против една добре разбрана философия. Защото, една такава философия наистина си служи с абстракциите на мисълта. Те, обаче, за нея не са достатъчни, тъй като според нея изходната точка на нашите разсъждения винаги си остава опитът. Добре разбраната философия никога няма да поиска сама да влее материята във формата на научното знание. Тя ще потърси тази материя от опита, тъй като тя може да даде само условията, при които дадени предмети могат да бъдат познати, а не и самите предмети.

Затова, когато емпирично ориентираните противници на философията отправят своите стрели само срещу нейните неразумни преувеличения, те винаги ще имат в борбата си като естествени съюзници и представителите на онази добре разбрана теоретическа и практическа философия, която, излизайки от вярната представа за модалната разновидност на източниците на научното познание, никога не преставала да отделя формата от материята на познанието и да поставя така в техните справедливи граници двата основни елемента на науката – опита и философията. Във всички други случаи, както можем да си представим, емпиристите сами рискуват да преминават тази граница и да се изложат в критиката си на опасност, на която се излагат онези философски учения, които пренебрегват опита. Защото, в своите неразумни домогвания тогава те неминуемо ще предизвикат отпора на философията – на философските учения, които критикуват, доколкото и те ще поискат да защитят интересите на философията въобще, и на работата на една разумна философия, която остава в границата на своите възможности. Защото, за да си послужим с един образ, опитът и ученията, без философията, наистина са един бездушен труп, както философията без опита, е един безплътен призрак¹⁰.

11. И така, философията дава на отделните емпирически науки тяхното последно основание. В закона за единството тя дава връзка между тези науки, без която желаното единство между тях е немислимо. Философията е науката на науките – обаче, в онзи добре разбран смисъл на думата, който ни предпазва от волността да приемем, че тя съдържа не само формите на отделни науки, а и тяхната материя. И работата на философията при изграждането на научното познание не се състои само в това да даде на емпирическите науки формите на логическото мислене. Защото, когато например емпирикът си служи с понятието, съдържанието и умозаключението, за да дефинира или подреди своя опитен материал, нещо, което, както знаем, влиза в работата и на юриста позитивист, той още не дава истинската философска разработка на своята наука, тъй като за тази разработка той се нуждае не само от формите и законите на правилното мислене, а и от формите и законите на самата действителност, била тя материална или духовна. Тъкмо в тези форми и закони философията дава на всяка емпирическа наука най-висшите принципи, от които

---

¹⁰ Срв. Н. Schmid. Op. cit. S. S. 87, 93.

теорията следва да започне своята работа. И тези принципи могат да имат само регулативен характер. Те биха притежавали конститутивен характер, ако беше възможно с обикновено логическо и диалектическо развитие на мисълта да се създаде и материята на човешкото познание, нещо, което, както видяхме, че най-вече е подхранвало опозицията на емпириците по отношение на философията.

III.

12. Не е напразна, значи надеждата ни, че науката все пак някога ще съумее да се отърси в своите отдадени области както от едностранчивия емпиризм, така и от едностранчивия рационализъм, че тя най-вече ще съумее да отдели въпроса за емпирическата разработка на своето знание от въпроса за неговата философска обосновка. И тази ни надежда се подхранва само от разсъжденията, които направихме до сега, а също така и от състоянието на самата наука. Исторически факт е, че няма нито една емпирическа наука, която да няма и своята философска част. Така, ние говорим за естествена наука и за натурфилософия, за история и за философия на историята, за теология и за философия на религията, за юриспруденция и за философия на правото и т.н.¹¹

Без съмнение, с разрешаването на проблемата за правилното отношение между опита и разума в науката въобще е свързано и нейното разрешение в отделните науки. С него е свързано, следователно, и разрешението ѝ в правната наука. Ние можем, значи, сега, излизайки от тази мисъл, да се занимаем с това разрешение, и ще е само въпрос на последователно мислене, пътят и резултатите на разрешението в областта на науката въобще да бъдат използвани и в правната наука.

Касае се, значи, да разгледаме, накрая, критически рационалистическото и емпирическото схващане на науката за правото, като сравним и техните основни мисли с оглед на разработката на проблемите, които могат да ни интересуват тук и които бихме

---

¹¹ Спв. W. Wunt, op. cit. S. 96. – A. Riehl, op. cit. S.S. 28 ff., 34 ff. – Zeller, op. cit. S.S. 9f., 22 – A. Rausch, op. cit. S. 281. – Fr. Paulsen, op. cit. S. S. 39. – R. Eisler, op. cit. S 18 f. – J. Fr. Herbart, op. cit. S. S. 43 ff., 58 f. – A. Riehl, op. cit. S. S. 3, 21 f. – Напоследък дори се говори за философия на техниката, философия на телесното възпитание, философия на езика, философия на парите, войната и т.н.

могли сега да формулираме, от една страна, като проблема за модалността на източниците на правното познание, а от друга – като проблема за правилното определяне на основанието на правото¹².

13. Няма съмнение, че различието в разрешението на въпроса за източниците на правното познание при юридическия рационализъм и при юридическия емпиризъм се дължи преди всичко на различното определяне на предмета на науката за правото, което тези две направления в правната наука ни дават. Предметът на науката за правото и за двете е един и същ: това е правният ред като задължителен ред на човешкото общество. Обаче, при отговора на въпроса, кой ред е задължителен, основният въпрос на всяка наука за правото, мненията се разделят. Едностранчивият юридически рационализъм определя априорно дадения правен ред за задължителен. Едностранчивият юридически емпиризъм, напротив, твърди, че задължителен може да бъде само исторически даденият правен ред. Сега, ако се опитаме да разберем резултатите с оглед на логическите предпоставки на едната и другата теория, ще получим следната картина. Едностранчивият юридически рационализъм излиза само от априорно даденото; след като мълчаливо предпоставя модалната еднородност на правното познание, заключава чисто априорният характер на правния ред. Пред нас е кодексът на естественото право, априорно изведен из априорно дадения основен принцип на правото. Едностранчивият юридически емпиризъм пък заключава апостериорния характер на правния ред, като излиза само из исторически даденото, след като и той на свой ред, мълчаливо предпоставя модалното еднообразие на правното познание. Ние сме изправен пред позитивното право, апостериорно определено из факта на действащите закони.

14. Грешката на едностранчивия юридически рационализъм и на едностранчивия юридически емпиризъм се състои преди всичко в догматическото предпоставяне на

---

¹² Срв. в тази връзка с разглеждането на тези проблеми Торбов, *Философията на правото и юриспруденцията*. София. 1930 г. – Торбов, *Основният принцип на правото. Право и справедливост*. София. 1940. – обширната книжнина, посочена в тези книги във връзка с изложението и критиката на юридическия емпиризъм, юридическия рационализъм (класическото учение за естественото право и юридическия логицизъм) и юридическия критицизъм, ни освобождава от задължението да посочим подробно и тук книжнината по въпроса. Ние отбягваме с това само едно излишно повторение.

модалното еднообразие на източниците на правното познание. След това, обаче, тя е във фаталното неразграничение между формата на правния ред и материята на правото. Формата на правния ред се определя от правния принцип или закон. Познанието на правния закон, като познание въобще на закон, може да бъде само едно рационално познание. Докато познанието на социалните факти, като познание на факти, не може да бъде освен емпирическо познание. Не се ли направи това разграничение, теорията е изложена или да заключи, че има едно обективно право като съвкупност от готови правни положения, и така да се пренебрегне емпирическият характер на социалните факти – както това прави рационализмът, или да направи обратното: смесвайки обективното право, изразено в критериите на правото, с една съвкупност от материално определено обективно право или готови правни положения, основавайки се на фактическата невъзможност на едно такова право, каквото е последното, да отрече рационалния характер на правния принцип – както прави това правният позитивизъм.

Значи, незадоволителното разрешение на проблемата за модалността на източниците на юридическото познание в школата на класическото естествено право и на правния позитивизъм се дължи на грешки в предпоставките на тези юридически конструкции. Тези грешки пък, от своя страна, бяха възможни, защото, както едната, така и другата страна предварително неправилно бяха определили предмета на своите теории. Научното обхващане на правната система е възможно преди всичко, след като се определят точно източниците на познанието ѝ.

15. В действителност, схващането на учението за естественото право, което позитивистите взимат за база, за да изнесат станалата след тях така много прочута препирня между философията на правото и юриспруденцията, се покрива само с класическото учение за естественото право. Наистина, позитивистите обявяват за естественоправно ориентирани всички, които не бяха заедно с тях на другата страна. Обаче, когато противопоставят схващането на правния позитивизъм срещу това на естественото право, под „абсолютно“, „вечно“, „универсално“ и пр. правно навсякъде те разбират съвкупността от готови правни положения в смисъла и значението на кодекса на естественото право.

Позитивистите се противопоставят на едно такова схващане за правото, основавайки се върху факта на променливостта на правния ред. Материята на правото се мени постоянно, следователно, една система от материално определено обективно право е нещо невъзможно. Но този резултат е верен само дотолкова, доколкото се отнася до класическото естествено право. Обобщението на позитивистите, с което се цели да се отхвърли целия юридически рационализъм и въобще философията на правото, отива много далече и е възможно само при едно игнориране на основните мисли на критическото направление в науката на правото, което води началото си от Кантовата Критика на разума. Както знаем, проблемата на модалността на източниците на юридическото познание намери у Кант и неговата школа едно принципиално разрешение – с признаването на необходимостта както от рационални, така и от емпирически елементи при изграждането на правния ред. С думите на Кант: „Едно само емпирическо учение за правото е глава, която (както дървената глава в баснята на Федър) може да е хубава, само жалкото е, че няма мозък“¹³. Философията на правото след Кант, както знаем, въобще се отказва от догматическата предпоставка за модалната еднородност на източниците на правното познание; по-скоро, тя признава променливостта на материята на правото и определя като непроменливи и обективни само принципите на правото.

16. Юридическият рационализъм и правният позитивизъм спорят най-наред върху проблемата за задължителността на правния ред, след това и върху въпроса за неговата променливост. Не се спори, обаче, че правният ред е предмет на науката за правото. Нека излезем сега из този факт, признат и от двете страни, и да видим, заставайки така на неутрална база, до къде ще стигнем.

Щом като правната наука се отнася до правния ред, то едностранчивият юридически рационализъм не може с основание да твърди, че е в състояние само рационално да изгради кодекс на правото, тъй като всеки правен ред, по своето понятие, е определен не само от правния принцип или закон, а, извън това, и от субсумираните под

---

¹³ Срв. I. Kant. *Samtliche Werke*. Herausgegeben von K. Vorländer. Dritter Band. *Metaphysik der Sitten*. Vierte Auflage. Herausgegeben von K. Vorländer. Erster Teil. *Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*. Leipzig. 1922. S. 34.

този закон социални факти; тези факти, обаче, са предмет не на рационалното, а на емпирическото познание. Следователно, една чисто рационална наука за правото е невъзможна. Невъзможна е обаче и една чисто емпирическа наука за правото, тъй като правният ред е определен не само от социалните факти, а и от правния принцип или закон, под който тези факти са субсумирани; този закон, обаче, е предмет на рационално, а не на емпирическо познание. Значи, твърдението на правния позитивизъм, че системата на правото е емпирически определена, също няма основание.

Ясно е сега, че едно научно определение на правната система е възможно само от една наука за правото, която е съчетание както от рационални, така и от емпирически елементи. Като така, юридическият рационализъм остава само дотолкова прав, доколкото се твърди рационалния характер на познанието на правния принцип или закон, а правният позитивизъм – доколкото поддържа емпирическия характер на познанието на социалните факти. Според модалната разновидност на източниците на юридическото познание, систематиката на правната наука тогава остава да зависи, от една страна, от установените един път завинаги ръководни принципи на правото, а от друга – от безкрайно изменяващите се условия на емпирията.

17. Преди да пристъпим към разсъжденията си във връзка с въпроса за правилното определяне на основанието на правото, нека си спомним на това място още един път, коя беше задачата на философията при изграждането на научното познание. Ние отбелязахме философията като наука на науките – обаче, в онзи добре разбран смисъл на думата, който ни предпазва от волността да приемем, че тя съдържа не само формите на отделните науки, а и тяхната материя. Ние ще си спомним, обаче, че истинската философска разработка на една наука се постига едва тогава, когато се прибавят и формите и законите на самата действителност, тъй като едва в тези форми и закони философията дава на науката нейните най-висши принципи, от които теорията следва да започне своята работа. Тези мисли ни са необходими, за да не се сметне, че с указаното място на юридическия рационализъм при изграждането на науката за правото са преодолені всички трудности във връзка с въпроса за неговото правилно назначение. Защото, както можем да си представим, когато юридическият рационализъм твърди само рационалния характер на познанието на основния правен принцип или закон и не определя по-точно източника на

това познание, съвсем не е изключено да се сметне като познание на логиката, а не като познание на нашия дух, в което философията дава на правната наука онези най-висши принципи, от които нейната теория следва да започне своята работа.

В действителност, много са юристите, които апелират на разсъдъка с неговите форми на мисленето, за да ни дадат основанието на правото. Още ученията на класиците на естественото право твърдяха, че това основание лежи в разумната природа на човека. Тази мисъл, както знаем, естественоправните философи въведоха в своите учения без всякаква предварителна обосновка. За тях тя беше аксиома. Има ли тази аксиома, обаче, някакво съдържание? Когато тя ни казва само, че естествено право е онова, което отговаря на „естествения разум“ или „разумната природа“ на човека, тя съвсем не ни дава онзи критерий, който ни е нужен, за да знаем, що именно отговаря на този разум и на тази природа на човека. А тъкмо това е необходимо, когато ни предстои да приемем или отхвърлим известни норми на поведение според изискванията на правото. Според това, принципът на разума у представителите на класическото естествено право не е никакъв принцип със съдържание, той е само една празна правна формула и, като такава, представя от себе си само една обикновена номинална дефиниция.

18. Ние обаче изтъкнахме във връзка с проблемата за модалността на източниците на юридическото познание, как формалният характер на основният принцип на класическото естествено право определя формалният характер и на цялата им наука. От своята догматически въведена празна аксиома представителите на това право изградиха своя законник на естественото право – своята система от готови правни положения и норми. Вярата в човешкия разум у тях беше толкова голяма, че той стана източник на цял правен кодекс. Естественоправните философи извлякоха от разумната природа на човека не само основния принцип, а и всички отделни правни норми. По този начин, те стигнаха до така много характерната за класическата теория на естественото право мисъл, че човешкият разум съдържа една цяла система от готови правила и норми, уреждащи разнообразните отношения на хората и обществата. Естественоправните философи не разбраха, че твърдението за непроменливостта на отделните положения на естественото право не отговаря на променливостта на фактическите отношения в живота, и така, от

много вяра в човешкия разум не проникнаха до променливия характер на позитивните закони.

В действителност, две са мълчаливите предпоставки, които представителите на класическото естествено право направиха, в изяснението на които сега може да се разбере не само грешките им по отношение на правилното определение на основанието на правото, но също така и тази по отношение на модалността на източниците на правното познание, разгледана на това място вече в нейната логическа връзка с първата грешка. От една страна, едно смещение на разума с разсъдък. Недовиждайки разликата между тези два вида познавателна способност у човека, те поставиха в основата на теориите си една празна аксиома (разсъдък), като мислеха, че с това дават принципа, критерия на естественото право (разума), когато, в действителност, само даваха реалността на правното понятие. Празната аксиома, обаче, за тях не можеше да бъде достатъчно основание, за да се изведат от нея материята на правото или всичко онова, което правото изисква в отделния случай, което чрез правния принцип се обръща в право, което попада под понятието за правото. И ако те, все пак, направиха това, ако изградиха своя кодекс на естественото право, това им се удаде, защото догматически заключиха, че правилата и нормите на естественото право са също така неизменни, както е задължителен „неписаният закон“.

От друга страна, представителите на класическото естествено право мълчаливо приемаха, че модалността на източниците на юридическото познание не може да бъде разнообразна. Тази пък напълно догматически направена предпоставка също им помогна да разберат изцяло априорно своите теории на естественото право. Рационалният характер на познанието на основния принцип определи характера на теорията. Разумът, респективно разсъдъкът, остана единственият източник както на принципа на правото, така и на материята на правото.

Мълчаливата догматическа предпоставка на евидентността на естественото право, значи, позволи на неговите представители, от една страна, а от друга – логически да изведат от нея, като от основна норма, отделните правни норми на материята на правото. Тук идва до израз и онова съдбоносно за школата на целия юридически рационализъм смещение на разума с разсъдък, което осуети и всички останали опити от тази школа да

се дойде до един по съдържание определен правен принцип. Класиците на естественото право формулираха правния принцип като такъв на разума; в действителност, обаче, системата на естественото право у тях не развиваше нищо друго, освен онова, което те предварително вече бяха вмъкнали в своята дефиниция на понятието за естествено право. Така, само разглюбявайки понятието за естественото право, те разбира се, не можеха да дадат, освен един само формално определен правен принцип. Съдържанието на този принцип или критерият на правото, който щеше да им помогне да извършат субсумацията на отделните интереси под понятието за правния принцип и така правилно да определят материята на правото, те въобще не потърсиха.

19. Ние трябва да се занимаем на това място и с разрешението на проблемата за основанието на правото, което намираме у представителите на правния логицизъм след класическото естествено право. Защото, както знаем, макар отношението между рационални и емпирически елементи у тях още да не е навсякъде напълно уяснено, все пак, с принципиалното разрешение на проблемата в полза на разновидността на източниците на юридическото познание, те дадоха нов тласък на развитието на правната наука, като отпразниха вниманието на правника не вече толкова върху поставянето на някакви точни граници помежду тези елементи, колкото преди всичко върху въпроса за правилното определяне на основанието на правото. Едно нарочно разглеждане на тази форма на юридическия логицизъм на това място впрочем, би могло да се оправдае още и с обстоятелството, че в историята на науката за правото, при своите главни представители, особено след класическите естественоправни философи на правото, тази школа се явява като начало на новата философия на правото.

И така, учението на правния логицизъм приема, че основанието на правото се крие в неговата логическа необходимост. Или, другояче казано, според него, ние можем да отделим правото от неправото, като излезем от мисълта за логическата последователност и вътрешното безпротиворечие на нормите на поведение, които съставят даден правен ред. Формите на логическото мислене, значи, тук не се употребяват само, за да се подреди материята на правото. Ако въпросът се касаеше само до една такава употреба на тези форми, то юридическият рационализъм не би се много отличавал от правния емпиризъм, който, както знаем, също така се ползва от тези форми, отричайки всяка друга служба на

философията при своите занимания. Формите на логическото мислене, обаче, според учението на правния логицизъм, не съставят източникът на цялото познание на правната наука, както класическото учение за естественото право приема това, когато изгражда своя кодекс на правото, без да отрича и то, на свой ред, помощта на тези форми при подреждането на своя материал. По-скоро, формите на правилното мислене или логиката тук са самият източник на основанието на правото, поради което и юридическият логицизъм се ползва от тях не само, за да подреди материята на правото, но и за да разреши така важният въпрос за задължителността или основанието на правото.

20. Представителите на юридическият логицизъм считат проблемата за правната задължителност на дадени норми на поведение за разрешена, когато успеят да обхванат в едно единство и систематически да подредят тези норми на поведение, намерили израз в известен позитивно правен ред. С други думи, със своя метод, който и при тях трябва да даде оценката на позитивното право, те целят да ни дадат едно критическо изнесено доказателство за едно евентуално твърдение на обективната задължителност на всяка правна норма. Те много ясно определят същността на този метод: той се състои в отбягването на едно вътрешно противоречие. Когато анализираме известни съждения върху правото, някакви норми на поведение, и искаме само с анализата да стигнем до тяхното правно основание, в действителност, след като отделим от тях всички емпирически елементи, с които те се появяват във всекидневния живот, ние не търсим нищо друго, освен онези формални положения, които са лежали в самото понятие за правото. Но може ли идеалната основна мисъл на правото, която методът на логическата анализа иска да ни даде като общозадължителна, и с която, следователно, всяка отделна норма на поведение трябва да се съгласува, ако иска да бъде взета като правно необходима, да ни даде последното основание на правото и да ни помогне така при разрешението на проблемата за неговата задължителност? Който твърди това, очевидно не прави разликата между „справедлив“ ред и „системен“ ред. Да се сведе, обаче, идеалът за справедливостта до изискването за логическо единство, или, с други думи, да се създаде позитивният правен ред според правилата на логиката, не значи нищо друго, освен да се насочи на безпредметността на идеала за справедливостта. Но с това, че обявяваме една проблема за несъществуваща, ние не я премахваме от света, а още по-малко разрешаваме.

21. И така, едно такова рационалистично учение за правото, според което логиката става основата на правния ред в действителност не ни дава никакъв правен принцип със съдържание, тъй като логическото правило, като основание за задължителността на правния ред, не изразява никакво познавателно съдържание. Празнотата на правния принцип у представителите на това разрешение на проблемата за задължителността на правото с нищо не може да се запълни. Със своята логистична интерпретация на този принцип, която намира израза си в метода на анализа на понятията, те идват до едно само формалистично разрешение на нашата проблема. Защото техният основен принцип на правото, в действителност, не ни дава нищо друго, освен онова, което те вече са предположили със самото понятие за правния принцип, което понятие и те употребяват в смисъла на един задължителен принцип, който е принцип на реда в човешкото общество.

Ясно е тогава, че щом като основният принцип е празен, празни ще са и другите положения, които представителите на това схващане извличат от този принцип, за да си послужат при правната оценка на отделните норми на поведение. Когато се иска от даден правен ред да отговоря на един принцип, който в случая е принципът на реда в човешкото общество, този правен ред се определя само по отношение на неговата форма; въпросът за правността на този ред остава неразрешен. Обаче, колкото и да е необходимо всеки правен ред да отговаря на така посочените формални изисквания на правото, това все пак не е достатъчно. Защото, когато питаме за правността на даден правен ред, ние не се задоволяваме само с това, че той трябва да отговаря на един принцип, а искаме да знаем и нещо повече – на кой принцип трябва да отговаря. На този въпрос представителите на юридическият логицизъм не могат да ни отговорят, тъй като техните критерии или основание на правото, в действителност, е един празен принцип, едно само аналитическо съждение, което те постигат с анализа на понятието за правния принцип. Това съждение не ни дава и критерия за онова, което попада под това понятие, то не ни казва, значи, що в отделните случаи е право и що – не.

IV.

22. И така, вследствие пък на едно недостатъчно разграничение между разсъдъка и разума, представителите и на това схващане на юридическия рационализъм потърсиха, след теорията на класическото естествено право, основанията на правото отново в

логическите форми на разсъдка. Това съдбоносно смещение на разума с разсъдка, което води тук своето философско начало вече от Кант, в действителност беше и причината да се направят толкова много безрезултатни опити в правната наука, опити, при които, логическата последователност на правния ред трябваше да бъде достатъчно основание за задължителността на неговите норми¹⁴. Логистичното схващане в учението за правото, обаче, както вече се изтъкна не ни дава един материално определен правен принцип като основание на правото. Защото, спазването на правилото за противоречието не може да бъде достатъчно, за да се изгради един правен ред. С него само се определя формата на човешките отношения, издига се искането, тези отношения да бъдат уредени според един принцип; обаче, въпросът за правността на принципа или задължителността на правото остава недокоснат. Този въпрос, нека го кажем още един път, може да се разреши не с обикновено разглобяване или дефиниция на понятието за правния принцип, а с посочване

---

¹⁴ За първи път в историята на философията Якоб Фридрих Фриз схвана напълно ясно, какво голямо значение има за философската мисъл точното разграничение между разсъдка и разума. Той прокара най-строго това разграничение в своите изследвания във връзка с Кантовата критика на разума. Така, докато Фихте, Хегел и Шелинг изоставиха пътя на критическия метод на Кант и разработиха в системи тъкмо грешките на големия философ, до които той дойде, защото навсякъде прокара достатъчно последователно и строго своя метод, Фриз пое, като добър ученик голямото откритие на Кант, критическия метод, за да доизкара с негова помощ опита на своя учител да издигне философията до висотата на строга наука. Срв. J. Fr. Dries. *Neue oder antropologische Kritik der Vernunft*. 3 Bände, Zweite Auflage. Heidelberg. 1828 und 1831. – Срв. Също Leonard Nelson, *Die kritische Methode und das Verhältnis der Psychologie zur Philosophie*. Eint Kapitel aus der Methodenlehre. In *Abhandlungen der Fries'schen Schule*. Neue Folge. Erster Band, erstes Heft. Gottingen, 1904, - L. Nelson, *Kritik der praktischen Vernunft*, Erster Teil. *Ethische Methodenlehre*. Leipzig. 1917. – Heinrich Eggeling, *Kant und Fries*. Die anthropologische Wendung der Kritik der Vernunft in hren folge. Esters Band, zweitas, Heftt. Gottingen, 1904, S. 191 ff. – Kurt Grelling, *Über einige neuere Missverständnisse der Fries'shen Philosophie und ihres Verhältnisses zur Kantischen*. In *Abhandlungen der Fries'schen Schule*. Neue Folge. Erster Band, estes Hefr. Gottingen. 1904, S 743 ff. – L. nelson, *Inhalt und Gegenstand*. Grund ind begründung. Zur Kontroerse über die kritische Methode. In *Abhandlugen der Fries'schen Schute*. Zweiter Band, erstes Heft. S. 33 ff. – K. Grelling. *Das gute, klare recht der freunde der anthropologischen Vernunkritik, verteidigit gegen Ernst Cassierer*. In *Abhandlungen der Fries'schen Schute*. Zweiter Band, verities Heft. S. 153 ff. – Цeko Торбов, *Изследвания върху чувството за истината*. Принос към философското учение за чувствата. София. 1930. Стр. 93 сл. сл. – Ц. Торбов. *Основният принцип на правото*. Право и справедливост. София. 1940. стр. 126 и сл.

на съдържанието на този принцип, или с други думи – с посочването на един критерий на правото; едва с помощта на този критерий на правото; едва с помощта на този критерий по-сетне, като се посочи, какво поотделно попада под това понятие, може да се определи и самата материя на правото. Така, освобождавайки се от формализма в правото, до който неминуемо се стига, когато юридическият рационализъм излиза от мисълта за разсъдка или логиката с техните форми на правилното мислене като източници на основния правен принцип и така като последно основание на всяко право въобще, ние се отправяме към идеята за един прочистен юридически рационализъм. Този рационализъм на класическата естественоправна наука за правото. Неговият основен принцип няма конститутивен характер. Той не позволява да се изгради от него някакъв кодекс на правото. Той, обаче, не изпада в грешката и на правния логицизъм на новото време, който, както се знае, макар и да преодоля грешката на едностранчивия юридически рационализъм с приемане на модалната разновидност на юридическото познание, все пак, когато се опита да даде основанието на правото, не употреби формите на логическото мислене, само за да подреди материята на правото, а ги взе и като източникът на основанието на правото.

Основната мисъл на едно така изяснено схващане за разрешенията на проблемата за основанието на правото, което прочистеният юридически рационализъм дава, когато го разгледаме там, където той се явява вече освободен от грешките на правния логицизъм на класическото естествено право и на някои негови форми в по-новата правна философия, се характеризира, от своя страна, с приемането на един независим от позитивното право принцип на правото като първоначално притежание на човешкия дух, на човешкия разум. Със справедливостта като такова основание всички представители на това направление в правната наука, в действителност, застават на почвата на правилното научно разработване на това основание. От познанието, което изразява справедливостта като основен закон или принцип на правото, и от повелята за личното равенство като съдържание на справедливостта, тези юристи черпят онзи безусловен критерий, с помощта само на който би могла да се осигури безусловната задължителност на отделните правила на поведение, които съставят даден правен ред. И под „справедливост“ тук навсякъде ще се разбира онова, което обикновеният говор влага в тази дума, когато си служи с това понятие като с мащаб за преценка на правото и на неговата задължителност. В този смисъл, понятието за

справедливостта се употребява като понятие на нашия дух, което ни дава основанието на правото като един практически закон, предписан от човешката съвест и затова издигнат над всякакъв произвол. С приемането на справедливостта или личното равенство като критерий за правния характер на дадена система от норми на поведение, добре разбраният юридически рационализъм дава и отговора на въпроса за съдържанието на правото и разрешава по този начин в окончателна форма така трудният проблем за неговата задължителност.

24. Практическото значение на тази мисъл в живота на обществото се изразява в изключителното значение, което законът за личното равенство или справедливостта има при уреждането на взаимните отношения на хората в обществото в случаите на колизия на интереси – когато интереси на членовете на това общество се сблъскат. Изискването на правното уреждане на споровете, които произлизат от това сблъскване на интереси, повелява да се съобразяваме с правото на другите, което тук значи – никога да не накърняваме тези интереси, щом като при отмерване, се укаже, че те превъзхождат нашите. Ние отмерваме тук според закона за личното равенство, а то повелява да определим превъзходството на този или онзи интерес, като се абстрахираме от нумерната разлика на лицата – отмервайки, значи, сблъскващите се интереси така, както си ги представяме съединени или събрани в едно лице.

Ясно е, че така изразеният принцип на личното равенство или справедливостта, който прочистеният юридически рационализъм ни дава, може да има само синтетически характер; той не идва като някакво логическо следствие от обикновеното понятие за правото. Но ако това е така, ако, значи, този принцип не може да се разгледа като някакво аналитическо съждение, тъй като мисълта, че всяко лице като такова има еднакво достойнство с всяко друго лице, не може да се получи с никакъв анализ или разлагане на понятието за правния закон, то принципът на личното равенство наистина отива по-далече от обикновеното понятие за правния закон, като определя съдържанието на този закон във формата на едно синтетическо съждение, за да добие по този начин едно до висша степен голямо значение за разработката на философското учение за правото въобще.

25. Това значение на правния закон ние можем да установим също така много добре, като изтъкнем и дълбоката връзка, която съществува между нашите разсъждения

върху въпроса за правната задължителност на нормите на поведение на даден правен ред и проблемите за позитивността на правото и за едно прочистено естествено или право на разума. Най-близката и в същото време така важна грешка в тази връзка, която се прави, когато липсва убеждението за синтетическия характер на повелята за личното равенство като съдържание на правния закон, и която сега лесно можем да отстраним, идва от смешението на личното равенство с равенството пред закона. Който не знае да разграничи тези две положения едно от друго, той се задоволява само с понятието за правото и, като установява равенство пред закона като логически извод от формата на всеобщозадължителността на основния правен принцип или закон, мисли, че установява закона за личното равенство. В осветлението на нашите разсъждения върху формата и съдържанието на правния принцип или закон, ние сме в състояние сега да преодолеем тази грешка. С това, че законът на личното равенство ни казва, що е прав, в действителност той ни дава съдържанието на правото. А това значи, че при него ние не сме се задоволили само с правното понятие, което определя формата на правото, а сме намерили и критерия на правото като основание за търсената задължителна сила на нормите на поведение на даден правен ред.

26. Много важно е на това място да отбележим, какво, собствено, значи, че принципът на личното равенство или справедливостта определя съдържанието на правото. Във връзка с всичко изложено досега, това, разбира се, не може да значи, че, на практика с този принцип, ние бихме могли да дадем някакъв кодекс на правото, както видяхме, че прави това едностранчиво юридическия рационализъм. По-скоро, едно задълбочено разглеждане ще ни помогне да разберем, че когато законът за личното равенство или справедливостта определя съдържанието на правото, той съвсем не е в състояние да ни даде и отделните правни норми или материята на правото, тъй като, както можем да си представим, за да се стигне до тази материя, нужно е още познанието на разнообразните конкретни интереси на хората в обществото. В тази връзка, тогава, може да се каже, че нашият закон за личното равенство или справедливостта определя съдържанието на правото все пак само формално, тъй като, за да стигнем до материята на правото, което значи, не само да отговорим общо на въпроса: Що е право и що не е?, но и да дадем система от отделни правни норми, които са непосредствено необходими за правното

уреждане на отношенията на хората в обществото, ние зависим от познанието не само на така формулирания критерий на правото, но и на тези разнообразни конкретни човешки интереси.

Така отбелязаният формален характер на правния закон ни предпазва от едностранчивия рационализъм на класическото естествено право с неговия правен кодекс. В същото време, обаче, той ни отправя и към познанието на живота с неговото безкрайно разнообразие от конкретните интереси и обстоятелства. Това познание вече няма правен характер. То, обаче, е абсолютно необходимо, за да се определят нормите на поведението на един правен ред. Значи, както животът в обществото ни слага неспирно пред все нови и нови интереси и обстоятелства, различни по време и място, така и правото в своите конкретни определения ще бъде най-различно, съответно на това многообразие, от интереси и обстоятелства. И така, формалният характер на правния закон в онзи добре разбран смисъл на думата, според който, законът за личното равенство или справедливостта не ни дава материята на правото, а само неговото съдържание, което пък, както видяхме, не може да се получи от понятието за правото, - този формален характер на правото извежда с логическа необходимост до мисълта, че цялото действащо право е изложено на изменения, в зависимост от измененията в обществените отношения на хората.

27. Какво значи, обаче, когато казваме, че правният закон на прочистения от грешките на миналото юридически рационализъм не позволява да извлечем от него с една обикновена логическа операция и самата материя на правото? Ако една такава материя на правото означава един естествен направен кодекс на правото в смисъла и значението на едностранчивия юридически рационализъм, тогава, очевидно, със закона за личното равенство или справедливостта се преодолява само този вид естествено право. Този закон не може да засегне естественото право според съвременната философия на правото, която, както е известно, отдавна е изоставила схващането за правото на класическото учение за естественото право. Защото, там, където съвременната философия на правото говори за естествено право, тя си служи с това понятие, за да ни даде представата за едно право, което е независимо от каквото и да е позитивно, т.е. свободно или произволно установяване. Едно такова естествено право нашият основен правен закон не изключва и

не може да изключи. Защото, за своето установяване то е независимо само от свободните или произволни разпоредби на законодателя, не и от ония, които той би направил съобразно с изискванията на правния закон. Това естествено право може много добре да се съгласува с промените в обществените отношения на хората; нещо повече, познанието на тези отношения и при него е абсолютно необходимо, защото едва тогава емпирическото познание, заедно с рационалното познание на правния закон по форма и съдържание, прави възможно неговото установяване. Това естествено право не представя от себе си една система от неизменни, отделни, конкретни права, тъй като то не се получава по пътя на логическите изводи от основния принцип или закон на правото; следователно то е невъзможно. В този смисъл на думата, може да се каже, че основният правен закон съвсем не изключва всякакво позитивно определение на правото, а само онова, което би било произволно, а това значи, което се определя не според закона за личното равенство или справедливостта, а според някакви други критерии.

28. За да привършим, обаче, с нашите размишления във връзка с отношенията между основния правен принцип или закон и проблемите за позитивността на правото и за естественото право или право на разума, необходимо е, накрай, да направим и едно последно изяснение на понятието за естествено право, така, както изложихме това понятие като схващане на съвременната философия на правото. Когато казваме, в духа на прочистения юридически рационализъм, че това естествено право се определя според принципа за личното равенство или справедливостта и при познанието на емпирически установените факти на разнообразния обществен живот на хората, ние съвсем не твърдим с това, че формулираме позитивно една определена форма на човешки отношения. На основание на правния закон, който, като закон на личното равенство, ограничава свободата на действие на отделните членове на едно общество, ние само изключваме общо онези форми на взаимните отношения на хората в обществото, които са несъвместими с изискванията на справедливостта като изискване на личното равенство. Извън това установяване, което, както се вижда, няма и не може да има характера на едно действащо право, ние се нуждаем и от свобода на действие, за да определим позитивно и в окончателна форма тази или онази правна норма на един правен ред. Тази свобода на действие основният принцип на правото съвсем не изключва, тъй като, когато,

на ръка с рационално установения закон за личното равенство и при помощта на емпирическото познание на фактите от действителния обществен живот, формулираме и естественото право, за което става дума, ние само изключваме онези форми на човешките обществени отношения, които противоречат на този закон; ние съвсем не казваме нещо определено за всички останали възможни отделни начини на свободно или позитивно установяване на правни норми, които, на свой ред, се явяват като абсолютно необходими със своя позитивен характер, за да се дойде, накрай, до материята на правото като система от отделни правила на поведение на един правен ред. Значи, когато се казва, че основният правен закон е необходим, за да стигнем до отделните правни норми – при помощта на познанието на разнообразните условия на даден обществен живот, - с това още не се казва, че той е и достатъчен, за да стигнем до тях. Защото, както вече изложихме, познанието на тези условия, заедно със закона за личното равенство, ни дава естественото право все пак само като критерий, на ръка с който можем да установим не онова, което в този или онзи случай е позитивно право или не, а само изискванията, с които законодателят следва да се съобразява, за да не накърни повелята на личното равенство, когато търси да установи позитивните положения на своя правен ред в рамките на онази свобода, която правният закон в действителност не му отказва и която, фактически, му е абсолютно необходима в неговата работа, с оглед на голямото многообразие от интереси и обстоятелства, които общественият живот дава.

29. И така, добре разбираният основен закон или принцип на правото не може да ни даде един правен кодекс като система от неизменни правни норми, извлечени от него по пътя на логическото умозаключение. Той, обаче, не може да ни даде и едно такова естествено право, което би представлявало един правен кодекс като система от позитивно установени правни норми, получени от приложението на правния закон, непосредствено върху фактите на обществения живот. За този правен закон се казва, че предоставя на законодателя свобода на действие при установяването на многото и отделните правила за поведение, които съставят системата на позитивния правен ред. Тази свобода обаче има един точно определен смисъл. Законодателят е свободен да избира този или онзи начин на позитивно определяне на правилата на действие на даден правен ред. Той обаче не е свободен, дали да прибегне към това позитивно установяване или не. Защото, още със

самото изясняване на установяване на принципа на справедливостта, след като се ограничи много ясно дейността на законодателя, като се постави в зависимост от изискванията на закона за личното равенство, свободата при позитивното установяване на отделните правни норми се изрази само в избора на отделните начини за това установяване, но не и в това, дали той следва да прибегне до тях или не. По-скоро, те следват в непосредствена връзка с основния правен закон в оня смисъл на думата, според който, тъй като този закон и фактите на обществения живот не са достатъчни, за да се стигне до един правен ред, който едва може позитивно да уреди многообразните обществени отношения на хората, законодателят е длъжен да се възползва от свободата си на позитивно определяне на отделните норми на поведение, като потърси най-подходящите за този или онзи случай начини на тяхното установяване. Така се стига до свободните разпоредби напр. на договора, и въобще до всички разпоредби на позитивното законодателство, като до необходимите разпоредби на позитивното законодателство, като до необходимите разпоредби, за да се даде едно действително и, значи, позитивно ограничение на свободата на действие на отделните членове на обществото според закона за личното равенство или справедливостта. Така, накрай, правният принцип или закон дава основанията за задължителността на позитивното право и определя в същото време и неговите граници. Позитивните или свободни разпореждания на законодателя са правно възможни само в рамките, които законът за личното равенство или справедливостта определя. Правният характер на тези разпореждания, според това, ще се определи не от тази свобода на действие, а от нейното съгласуване с основния закон на правото.

30. И така, основната методическа мисъл на нашите разсъждения във връзка с отношението между рационализма и емпиризма в правото, проведена в духа на критическата философия на правото ни помогна и при окончателното разрешение на проблемата за правилното определяне на основния принцип или закон на правото. При отговора на въпроса за модалността на източниците на правното познание тя ни помогна да си изясним по един неоспорим начин, че едно научно определяне на правната система е възможно само от една наука за правото, която е съчетание от рационални и емпирически елементи. Юридическият рационализъм остава само дотолкова прав, доколкото твърди

рационалният характер на познанието на правния закон, а правният позитивизъм – доколкото поддържа емпирическият характер на познанието на социалните факти. Според модалната разновидност на източниците на юридическото познание, систематиката на правната наука тогава остава да зависи, следователно, от една страна, от установените един път за винаги ръководни принципи на правото, а от друга – от безкрайно изменящите се условия на емпирията. По отношение на окончателното разрешение на проблемата за правилното определяне на основния принцип или закон на правото пък, основната методическа мисъл на нашето изследване отбелязва вътрешната връзка между всичките ни разсъждения с мисълта, че правният закон е един рационален принцип, който изразява закона за личното равенство или справедливостта като върховно изискване на разума.

29 октомври 1942 г.